

Lesbrief

Holocaust, ook in de Krimpenerwaard

Holocaust, ook in de Krimpenerwaard Stolpersteine in Schoonhoven

Handleiding leerkracht

Inleiding

'Holocaust, ook in de Krimpenerwaard' is speciaal voor groep 7 en 8 van basisscholen in de Krimpenerwaard. De lesbrief is ontwikkeld door Libertum, interactief museum voor vrede en vrijheid, in opdracht van de gemeente. De inhoud is gerelateerd aan de jaarlijkse 4 en 5 mei-herdenking, maar de lesstof kan ook aanvullend gebruikt worden bij geschiedenis, bij de behandeling van de Tweede Wereldoorlog. Meerwaarde is het lokale accent, waardoor de geschiedenis en het thema meer gaan leven.

De kerndoelen uit het primair onderwijs die aan de orde komen zijn: 37, 51, 52, 53 en 56. Thema van de les is de Shoah (Holocaust) met accent op lokale verhalen. Daarnaast wordt er belangstelling gewekt voor gedenktekens die refereren aan de Tweede Wereldoorlog.

Het eerste deel wordt klassikaal gegeven; het tweede doen leerlingen in groepjes of individueel. De les kan ook door Libertum verzorgd worden in uw klas. Heeft u daar belangstelling voor, neem dan contact op: educatie@libertum.nl.

Deel 1

Het eerste deel van deze lesbrief gaat over een Joodse familie in Schoonhoven. Een regionaal verhaal staat symbool voor het grote thema 'Holocaust'. Aanleiding is een geplande plaatsing van Stolpersteine in Schoonhoven in 2023 bij voormalige woonhuizen van joden. Het doel van deze les is nadenken over dilemma's: Wat voor standpunt kies jij? Kun jij je verplaatsen in een ander?

Deel 2

In deel twee krijgen leerlingen inzicht in lokale oorlogsgedenktekens. Dit deel staat los van les 1 en gaat over zichtbaar cultureel erfgoed. Deze les is toegevoegd in het kader van de doorgaande leerlijn cultureel erfgoed. In het primair onderwijs mag wel meer aandacht zijn voor regionaal erfgoed. Cultuureducatie met Kwaliteit Krimpenerwaard onderschrijft dat.

Objecten met een verhaal (uit het verleden) genereren verbondenheid met lokaal erfgoed. Het einddoel is de zorg voor en interesse in lokaal erfgoed en de verhalen doorgeven. Het overzicht van de gedenktekens is niet compleet; het zijn voorbeelden.

Deel 1

Deel 1

Klassikaal

Projecteer de kaart van jullie dorpskern in 1940.

<https://www.topotijdreis.nl>

Waar ligt jullie dorp en waar is Schoonhoven?

Vertel aan de klas:

In Nederland werden als gevolg van het Naziregime in totaal 107.000 joden gedeporteerd (lees: afgevoerd). In de Krimpenerwaard was geen grote Joodse gemeenschap. Schoonhoven telde in 1941 twintig Joodse inwoners. Tijdens de bezetting zijn bijna alle Joodse inwoners van Schoonhoven gedeporteerd en vermoord.

Aan de orde komen enkele lokale familieverhalen en het fenomeen Stolpersteine.

Opdracht A (luisteropdracht)

Tijd: opschrijven 1 minuut, podcast luisteren 8 minuten

De leerlingen horen een waargebeurd verhaal. Daarin zijn er zes standpunten waarop ze, in groepjes, moeten focussen.

Schrijf eerst de zes rollen in het verhaal onder elkaar op het bord:

- familie Morisco
- de kopers van de grond (uit eigendom van Joden)
- de burgemeester van Schoonhoven (die namen doorgaf! en aangesteld was door de Duitse autoriteiten)
- een onderduikgever
- de patrouille (bewaking) bij de grens
- kampbewaarder (in Auschwitz)

Verdeel nu de klas in (minimaal) zes groepjes.

Ieder groepje focust zich op een van de zes mensen in het verhaal.

Laat nu het verhaal horen. Vertel uw leerlingen dat ze goed moeten luisteren!

<https://vimeo.com/762306671>

Opdracht A

Opdracht B (vocabulaire en burgerschap)

Tijd: 10 minuten

Schrijf deze woorden onder elkaar (verticaal) op het bord, naast de lijst van rollen/standpunten (veeg die niet uit!)

- trouw aan de nazi's
- plichtsgetrouw
- slachtoffer
- gewetenloos
- gevaar

Bespreek eerst de betekenis.

Lees de woorden voor. Zijn ze duidelijk? Leg zo nodig uit.

Uitleg

- trouw aan de nazi's: dat je doet wat de Duitsers bevelen
- plichtsgetrouw: dat je je plicht nakomt
- slachtoffer: het mikpunt
- gewetenloos: ongevoelig, streng
- gevaar: bedreiging

Bespreek klassikaal welk van de woorden het best past bij deze mensen. Verbind de twee lijsten (rollen/standpunten en woorden) met elkaar.

Meerdere antwoorden zijn mogelijk. Foute antwoorden zijn er niet. Hebben de leerlingen nog andere ideeën? Schrijf ze er bij.

Opdracht B

Opdracht C

Opdracht C (burgerschap)

Tijd: opschrijven 4 minuten, ideeën bespreken en kiezen 10 minuten, presentaties 15 minuten

Laat de leerlingen enkele (eigentijdse) dilemma's opschrijven, en in groepjes of koppels een lastige stelling kiezen om over te praten.

Bijvoorbeeld:

- Ik neem onderduikers in huis als ik weet dat iemand in gevaar is.
(Let op: Ik neem alleen een bekende in huis die bij mij wil onderduiken).
- Ik zou na de oorlog een huis kopen waar Joden hebben gewoond die vermoord zijn.
- Ik zou vluchten als er nu oorlog in mijn land is.

Vraag kinderen om hun kwestie voor te leggen aan de klas.

Laat de klas stemmen. Wie 'ja' antwoordt op de stelling gaat staan, wie 'nee' kiest blijft zitten.

Extra (burgerschap)

Verdiepingsles: vind je eigen dilemma

Tijd: zelf bepalen of als huiswerk meegeven

Hebben de leerlingen een video op YouTube of Tiktok gezien die ze raar vinden?

Of kennen ze een (oud) verhaal waarvan ze zeggen: "Dit kan echt niet"?

Laat ze hun stelling duidelijk maken.

Bijvoorbeeld:

Het is slecht dat ...

We moeten voorzichtig zijn met ...

Vluchtelingen ...

Bij ons in Nederland komt nooit meer oorlog.

Opdracht D

Opdracht D (cultureel erfgoed)

Tijd: 10 minuten

Zoek op Google afbeelding een plaatje van Stolpersteine en projecteer dat.

Uitleg

Stolpersteine zijn vierkante stenen van 10 cm die in de stoep worden gelegd voor huizen waar tijdens de bezetting Joden woonden die niet zijn teruggekomen. Die stenen worden ook wel struikelstenen genoemd ('stolpern' is 'struikelen'). Het project is bedacht door een Duitse kunstenaar. De keitjes trekken aandacht als je eroverheen loopt. Ook in de Krimpenerwaard zullen Stolpersteine ofwel struikelstenen geplaatst worden. In Schoonhoven komen een paar huizen in aanmerking. Struikelstenen zijn in heel veel grote steden in Europa te zien, maar ook in Gouda zijn er veel te vinden. Er is een app waarop je Stolpersteine kunt zoeken:

<https://map.stolpersteine.app/nl/gouda/locaties>

Er staat altijd op: HIER WOONDE, en informatie over de persoon zoals naam, geboortjaar sterfdatum en plek van overlijden.

Noem een paar voorbeelden van Joodse bewoners in de Krimpenerwaard.

Het verhaal over de familie Morisco is een voorbeeld; ook over andere dorpskernen zijn mooie verhalen te vinden. In het boek 'Zij kwamen uit de Krimpenerwaard' zijn mooie voorbeelden te vinden. We geven wat tips.

Ammerstol

In Ammerstol woont dominee Johannes Hugenholtz. Hij is predikant in de Hervormde gemeente van Ammerstol. Hij is bezorgd over het lot van de Joden en hij neemt vier onderduikers op. In juni 1943 wordt hij zelf gearresteerd samen met drie van zijn onderduikers. In die tijd was het zo dat je een premie van 7,50 gulden kreeg als je Joden verraadde. Met de dominee is het goed afgelopen. Hij werd naar kamp Vught gestuurd maar na 9 maanden in gevangenschap is hij vrijgekomen.

Krimpen aan den IJssel

In Krimpen aan den IJssel woont Selma Johanna van Reeuwijk-Hagens. Zij is getrouwd met een niet-Joodse man. Op een dag maakt ze ruzie met haar buurvrouw. De politie komt aan de deur, ze wordt gearresteerd en opgehaald door de Rotterdamse Sicherheitsdienst. In Auschwitz wordt zij vermoord.

Stolwijk

In Stolwijk op de algemene begraafplaats is een oorlogsmonument met daarop de naam Robert Erwin Kaim. Hij is ook slachtoffer van de Holocaust geworden. Er is niet veel over hem bekend, wel dat hij geregeld in de ochtend en in de avond gezien werd, lopend tussen Gouda en Stolwijk. Joden mochten immers geen gebruikmaken van het openbaar vervoer!

Nog meer oorlogsverhalen uit de Krimpenerwaard? Ga naar <https://pcb-dewegwijzer.nl/wp-content/uploads/2020/03/Lesbrief-Zwaar-Verzet-Krimpenerwaard.pdf>.

Colofon ©2022
Libertum, Gouda

Samenstelling: Mirjam Borghgraef, projectleider educatie Libertum

Vormgeving: Sannidee

Podcast: Mink Lammertink

Advies: Cristel Stolk, educatie Streekarchief Midden-Holland, en Ginetta Blokzijl, communicatie Libertum

Bron: 'Zij kwamen uit de Krimpenerwaard, bijna 300 oorlogsslachtoffers die we niet vergeten', hoofdstuk 6, de Shoah, Hans Korevaar e.a. (2020)

Het verhaal uit de podcast

Schoonhoven, 1941

Levi Morisco woont met zijn vrouw Gesina en zijn zoons David en Heiman in een groot herenhuis op Dam 5 in Schoonhoven. De verhuizing uit Rotterdam is alweer een jaar geleden. Het is een prachtig huis met drie ramen links van de voordeur. Op de etage zijn vier grote ramen waardoor veel licht valt.

Levi komt uit een handelsfamilie uit Numansdorp. Zijn vader had daar een sigarenfabriek met een goede productie. Levi kent een van de slagzinnen uit zijn hoofd: 'Wilt u lekkere sigaren roken, gaat onderstaande merken kopen!' Morisco dus.

Levi is niet iemand die bij de pakken neer gaat zitten. Zijn vader leerde hem met tegenslagen om te gaan. In 1900 was de sigarenfabriek de Nijverheid totaal afgebrand, maar de familie bouwde alles weer op. Je moet wát om geld te verdienen!

Het is weer een zware tijd. Levi heeft al zijn land in Zuid-Holland moeten verkopen. Dat werd geëist door de Duitsers. Ook hij als Jood kreeg het formulier 'Aangifte van landbouwgronden in Joodsche handen'. In 1941 zou veel land worden verkocht aan niet-Joden. Ook de grond van Levi en zijn broer André is in handen gekomen van niet-Joden. Er gebeuren wel meer rare dingen de laatste tijd.

De burgemeester van Schoonhoven heeft persoonsgegevens van Joden gegeven aan de bevelhebber van de Sicherheitspolizei. Het voelt niet goed dat het stadsbestuur namen van stadsgenoten doorgeeft. Aan de Duitse bezetter! Waarom dóet iemand uit de gemeente zoiets!?

De broers David Morisco en Heiman zijn horlogemakers. Ze werken hard. Ze hebben allebei een goede opleiding gehad. Hun diploma klokken- en horlogemaker haalden ze aan de Rijksvak- en Kunstnijverheidsschool in Schoonhoven. David en Heiman bezitten winkels in Numansdorp, Rotterdam en Gouda. Echt succesvolle jongens.

Het is 1942

Sinds april moeten alle Joden een gele ster met daarop Jood dragen op hun kleding. Het voelt heel vernederend, maar Levi en zijn familie doen wat hun verplicht wordt. En dat is niet het enige. In heel Nederland worden mannen tussen de 18 en 60 jaar opgeroepen voor 'tewerkstelling'. David en Heiman staan op de lijst van Schoonhoven. Vader Levi is net 61 jaar geworden en hoeft zich niet te melden.

David en Heiman zijn bang. Heel bang. Als Jood loop je gevaar. Zullen ze ergens onderduiken zoals velen doen in deze tijd? Ze willen niemand persoonlijk in gevaar brengen door zich in een huis te verstoppen. Daarom besluiten ze te vluchten. De broers pakken wat spullen in en ze omhelzen hun ouders.

Wat voelt vader Levi zich eenzaam. Zijn vrouw Ziena is onverwacht overleden. Het is moeilijk om steun te vinden. Het lijkt wel of je niemand kan vertrouwen.

Nederlanders werken mee bij het verraden en gevangennemen van burgers. In het Algemeen Politieblad, valt te lezen dat de burgemeester op zoek is naar de broers Morisco. Burgemeester Nieuwenhuisen zegt* dat deze mannen 'zonder de daartoe vereiste vergunning hun woonplaats hebben verlaten'.

David en Heiman zijn bij de grens van België aangekomen. Ze weten niet dat ze gezocht worden. Het is gevaarlijk om de grens over te steken, want er zijn Duitse patrouilles. In het donker maak je de beste kans om je onzichtbaar te verplaatsen, maar toch gaat het mis. De beide broers worden aangehouden. David en Heiman komen terecht in Kazerne Dossin in Mechelen. Dit is een verzamelpark voor Joden, Roma en Sinti (zeg maar: zigeuners). David en Heiman worden opgesloten. Op 1 september 1942 worden ze met 1000 personen in een trein gedreven. Transport 7 gaat naar concentratiekamp Auschwitz. Dat kamp is in Polen. De kampbewaarder beslist wie van de gedeporteerden moet werken en wie gelijk vermoord wordt. Dat is zijn taak.

Wat wij nu weten

Tussen juli 1942 en september 1944 werden er vanuit die Belgische kazerne 25.274 joden en 354 Roma en Sinti verzameld en weggevoerd richting Auschwitz-Birkenau. Twee derde van de gedeporteerden werd onmiddellijk na aankomst vergast. Meer dan een miljoen mensen, meestal Joden, vonden er de dood.

Pas na de bevrijding werd er in Schoonhoven voor het eerst gemeld dat beide Morisco's vermist waren. Levi Morisco, de vader, overleed in 1943. Hij heeft waarschijnlijk nooit geweten dat zijn zoons vermoord zijn.

Op de grafsteen van Levi worden zijn zoons herdacht. Deze steen is te vinden op het Joodse kerkhof in Schoonhoven.

* De burgemeester van Schoonhoven verzoekt tot opsporing, aanhouding en voorgeleiding van David Heiman Morisco en van Heiman David Morisco, horlogemakers, wonende op de Dam 5 te Schoonhoven. (nr. 36, 10 september 1942)

Deel 2

Zelfstandig op Chromebook of klassikaal (projecteren op digibord)

Vertel aan de klas:

In de hele Krimpenerwaard zijn er oorlogsgedenktekens te ontdekken! Een oorlogsmonument is een standbeeld of ander bouwwerk, opgericht om een oorlog of overwinning te vieren. Het gaat erom hen die stierven of gewond raakten in een oorlog te herdenken. Soms wordt de term 'bevrijdingsmonument' of 'gedenkteken' gebruikt. Laten we de oorlogsgedenktekens in de Krimpenerwaard eens bekijken! Heb je er wel eens bij stilgestaan?

Je kunt verschillende soorten onderscheiden; er zijn gedenksteden en plaquettes, maar ook banken, gedenkmuren, beelden en kruisen en Stolpersteine. In Schoonhoven is op de Algemene begraafplaats aan de Wal een houten kruis te zien ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de oorlog. De Joodse begraafplaats tussen Wal en Nes in Schoonhoven heeft een plaquette in de muur ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de terreur tijdens de bezetting.

Stolpersteine

Nieuw in de Krimpenerwaard zijn Stolpersteine die in Schoonhoven geplaatst zullen worden. Stolpersteine zijn vierkante stenen van 10 cm die in de stoep worden gelegd voor huizen waar tijdens de bezetting joden woonden die zijn omgekomen. Die stenen worden ook wel struikelstenen genoemd ('stolpern' betekent 'struikelen'). Ze trekken je aandacht als je eroverheen loopt. Die stenen zijn in heel veel grote steden in Europa te zien, maar ook in Gouda zijn er veel te vinden. Er is een app waar je Stolpersteine op kunt zoeken:

<https://map.stolpersteine.app/nl/gouda/locaties>

Er staat altijd op: HIER WOONDE en informatie over de persoon zoals naam, geboortjaar, sterfdatum en plek van overlijden.

Zijn uw leerlingen geïnteresseerd, reserveer dan een Stolpersteine-rondleiding in Gouda: educatie@libertum.nl.

Projecteer het werkblad op het digibord of op Chromebook

In deze verwerkingsopdracht moet de leerling het monument of het gedenkteken in de juiste categorie plaatsen. Praat er klassikaal over of in tweetallen. Soms zijn meer antwoorden mogelijk. Het overzicht is overigens niet volledig. Vraag de kinderen in hun dorpskern rond te kijken of ze iets vinden wat niet genoemd is!

Kies uit:

- beeld (kan van steen of metaal of ander materiaal zijn)
- sculptuur (beeld, meestal van steen gemaakt)
- gedenksteen (een platte voorstelling met meestal tekst)
- gedenkbank (een bank waar je op kunt zitten ter nagedachtenis aan iets of iemand)
- gedenkmuur (een muur met tekst ter nagedachtenis aan iets of iemand)
- plaquette (een plaat met daarop tekst of een afbeelding)
- kruis (de vorm is een teken van lijden, strijd en overwinning)
- Stolperstein (struikelsteen om je te laten buigen over het verhaal van een vermoorde Joodse inwoner)

Antwoorden:

Krimpen aan de Lek, bij de ingang van de algemene begraafplaats Molenweg
Welk soort monument is het?

- a. gedenksteen
- b. gedenkmuur
- c. plaquette

Dit object in Haastrecht is uit 1941. Wat valt je op?
Welk soort monument is het?

- a. gedenksteen
- b. gedenkbank
- c. gedenkmuur

Ouderkerk aan den IJssel, Kerkweg 12. Dit monument herdenkt burgerslachtoffers en dus ook Joden.
Welk soort monument is het?

- a. gedenksteen
- b. gedenkbank
- c. plaquette

Dit monument staat in Schoonhoven op de begraafplaats op Wal.
De vorm is een teken van lijden, strijd en overwinning.
Welk soort monument is het?

- a. beeld
- b. gedenksteen
- c. kruis

Dit monument staat in het buitengebied van Lekkerkerk.
Het is een eerbetoon aan verzetsstrijders bij de wapendroppings in de Krimpenerwaard.
Welk soort monument is het?

- a. beeld
- b. plaquette
- c. kruis

Dit monument staat in Stolwijk. Het is een eerbetoon aan slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.
Welk soort monument is het?

- a. gedenksteen
- b. gedenkbank
- c. gedenkmuur

Dit monument staat in Lekkerkerk op het Kerkplein. De adelaar verwijst naar de strijd tegen de bezetter.

Welk soort monument is het?

- a. sculptuur
- b. gedenksteen
- c. gedenkmuur

Dit monument zie je in Lekkerkerk op het Raadhuisplein. Burgemeester Roos wordt herdacht in zijn strijd tegen de bezetter.

Welk soort monument is het?

- a. gedenksteen
- b. gedenkmuur
- c. plaquette

De Joodse begraafplaats in Schoonhoven.

Is dit voor jou een monument?

Ja, want ...

Nee, want ...

Een struikelsteen zoals de gemeente Krimpenerwaard die in Schoonhoven wil leggen.

Wat voor gedenkteken is het?

- a. Stolperstein
- b. gedenksteen
- c. plaquette

Tip

Ga naar een oorlogsgedenkteken in jouw dorpskern en kijk wat het is en hoe groot het is. Teken het of maak een foto.

© 2022, Libertum, Gouda

Tekst: Mirjam Borghgraef

Foto's: Mirjam Borghgraef

Foto begraafplaats Schoonhoven: Fred de Langen.